

BOLALARDA XULQ-ATVOR VA ODATNI SHAKLLANISHI

Rahmonova Adiba Ne'matillo qizi

Namangan viloyati Kosonsoy tumani

16-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabi psixologi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada xulq-atvor va odatning shaxs tarbiyasidagi o'rni, ularning shakllanish jarayoni hamda ta'lim-tarbiya tizimidagi ahamiyati yoritiladi. Shaxsning ijtimoiylashuvi, axloqiy sifatleri va hayotiy faoliyati ko'p jihatdan uning xulq-atvori va shakllangan odatlariga bog'liq ekanligi ilmiy va psixologik jihatdan tahlil qilinadi. Maqolada oila, maktab va ijtimoiy muhitning ta'siri hamda ijobiy xulqni shakllantirishning amaliy yo'llari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: xulq-atvor, odat, tarbiya, shaxs rivojlanishi, ijtimoiylashuv, psixologiya, oila, maktab.

KIRISH

Inson shaxs sifatida shakllanish jarayonida xulq-atvor va odat muhim asosiy o'rin egallaydi. Har bir jamiyatda insonning qadri, uning bilim darajasi bilangina emas, balki xulq-atvori, odob-axloqi va shakllangan odatlari bilan ham baholanadi. Shuning uchun ham tarbiya jarayonida xulq-atvorni shakllantirish eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Xulq-atvor insonning tashqi harakatlarida, nutqida, boshqalar bilan munosabatida namoyon bo'ladigan barqaror psixologik xususiyatdir. U bevosita tarbiya, muhit va shaxsiy tajriba orqali shakllanadi.

Odat esa insonning muntazam takrorlanadigan harakatlari natijasida shakllanadigan xulqiy ko'nikmadir. Odatlar ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. Ijobiy odatlar insonni maqsad sari yetaklasa, salbiy odatlar uning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Masalan, mehnatsevarlik, tartiblilik, halollik kabi sifatlar ijobiy odatlar hisoblanadi. Aksincha, dangasalik, mas'uliyatsizlik, yolg'onchilik kabi odatlar shaxs kamolotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shaxsning xulq-atvori va odatlari shakllanishida eng muhim muhit bu oiladir. Bola ilk tarbiyani oilada oladi va ota-onaning harakatlari unga bevosita ta'sir qiladi. Ota-ona qanday muomala qilsa, bola ham shunday xulqni o'zlashtiradi. Shuning uchun oilada sog'lom psixologik muhit, o'zaro hurmat va mehr-muhabbat bo'lishi juda muhimdir. Agar oilada tinchlik va tartib hukm sursa, bola ham shu muhitga mos ijobiy xulqni shakllantiradi.

Maktab esa xulq-atvorni tizimli shakllantiradigan ikkinchi muhim maskandir. Ta'lim jarayonida o'qituvchi nafaqat bilim beradi, balki tarbiyachi sifatida ham o'quvchilarda ijobiy odatlarni shakllantiradi. Darsga o'z vaqtida kelish, topshiriqlarni

bajarish, jamoada ishlash, kattalarga hurmat kabi odatlar maktab muhitida rivojlanadi. O'qituvchining shaxsiy namunasi bu jarayonda juda katta ahamiyatga ega, chunki bolalar ko'proq ko'rib o'rganadi.

Ijtimoiy muhit ham xulq-atvor shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Do'stlar, qo'shnilar va jamiyatdagi boshqa insonlar bilan muloqot jarayonida bola turli xulqiy ko'nikmalarni o'zlashtiradi. Agar ijtimoiy muhit sog'lom bo'lsa, bola ham ijobiy yo'nalishda rivojlanadi. Aksincha, salbiy muhit unga noto'g'ri odatlarni singdirishi mumkin.

Psixologik jihatdan xulq-atvor va odatlarning shakllanishi murakkab jarayon bo'lib, u ichki motivatsiya, emotsional holat va tashqi ta'sirlar bilan bog'liq. Bola biror harakatni ko'p marotaba takrorlagan sari u odatga aylanadi. Shu sababli tarbiya jarayonida takrorlash, rag'batlantirish va nazorat muhim vosita hisoblanadi.

Rag'batlantirish bolada ijobiy xulqni mustahkamlashga yordam beradi. Maqto'v, e'tibor va qo'llab-quvvatlash orqali bola yaxshi odatlarni davom ettirishga intiladi. Salbiy xulqni esa to'g'ri tushuntirish va muloyim yo'l bilan tuzatish kerak, chunki keskin jazolar ko'pincha salbiy natija beradi.

Shuningdek, shaxsda o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmasini shakllantirish ham muhimdir. Bola o'z xatti-harakatlarini tahlil qilishni, to'g'ri va noto'g'ri xulqni farqlashni o'rganishi kerak. Bu esa uning mustaqil shaxs bo'lib shakllanishiga xizmat qiladi.

Odam ijtimoiy zot bo'lganligidan unga o'zligini anglash qobiliyati xosdir. Faqat ijtimoiy hayotda, o'zga kishilar bilan qiladigan turli munosabatlarda odamning o'zini anglashi, o'zini «men» deb bilishi vujudga keladi va taraqqiy etadi. Odam o'zini alohida shaxs sifatida kim deb bilishi, o'zining o'tmishi va kelajagini, o'z xuquq va burchini anglashi va nihoyat o'zining fazilati hamda kamchiliklarini bilishi o'zini anglashga kiradi.

Insonning tabiatini o'zgartiradigan, uning shaxsini tarkib topishiga ta'sir qiladigan kuch ijtimoiy omillar yoki boshqacharoq qilib aytganda, jamiyat ishlab chiqarish kuchlari, hamda ishlab chiqarish munosabatlarining o'sishi va o'zgarishidir. Bundan tashqari yana inson shaxsining tarkib topishiga ta'sir qiluvchi kuchli omil - tarbiya vositasi orqali inson orttirgan tajribalarining bolalarga berilishidir. Shunday qilib, inson shaxsi juda murakkab psixologik kategoriya bo'lib, u kishining individual hayoti davomida ma'lum konkret omillarning ta'siri ostida sekin-asta tarkib topadi. Ilmiy manbalarga qaraganda, inson shaxsi uchta omil ta'sirida tarkib topadi.

Ulardan birinchisi, odam tug'ilib o'sadigan tashqi ijtimoiy muhitning ta'siri bo'lsa, ikkinchisi, odamga o'zoq muddat davomida muntazam beriladigan ijtimoiy ta'lim-tarbiyaning ta'siridir va nihoyat, uchinchisi odamga nasliy yo'l bilan beradigan irsiy omillarning ta'siridir.

Shunday qilib, insonning psixik taraqqiyotida va shaxsiy sifatlarining tarkib topishida tashqi ijtimoiy muhit va tarbiyaning roli hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Lekin, inson shaxsining tarkib topishi, yuqorida aytib o‘tganimizdek, faqat shu ikkita faktorga emas, balki uchinchi bir omilga ham bog‘liqdir. Bu faktor nasliy yo‘l orqali o‘tadigan ayrim anatomik va biologik xususiyatlarning ta’siridir. Odamga nasliy yo‘l bilan ayrim anatomik va biologik xususiyatlar beriladi. Masalan: tanasining tuzilishi, sochi va qo‘zlarining rangi, ovozi, gapirish uslublari, ayrim harakatlari tug‘ma ravishda berilishi mumkin. Lekin, shuni hech qachon esdan chiqarmaslik kerakki, odamga hech vaqt uning psixik xususiyatlari, ya’ni uning aqliy tomonlari bilan bog‘liq bo‘lgan sifatleri nasliy yo‘l bilan berilmaydi. Nihoyat, nodir hollarda ayrim qobiliyatlar, masalan, musiqa, matematika bilan shug‘ullanish qobiliyati nasliy yo‘l bilan berilishi mumkin. Bunday imkoniyatlarning amalga oshirilishi, ya’ni ro‘yobga chiqishi uchun albatta ma’lum sharoit bo‘lishi kerak.

Inson shaxsini o‘rganish masalasi bilan falsafa, psixologiya, pedagogika kabi fanlar shug‘ullanadi. Hozirgi davrda inson muammosi aniq va gumanitar fanlarning umumiy tadqiqot ob’ektiga aylanib bormoqda. Shunga qaramasdan, bir tomondan, insonni o‘rganishda differentsiatsiya xodisasi yuz bermoqda, ikkinchi tomondan, inson taraqqiyotining sintetik tavsifi bo‘yicha integratsiya holati ko‘zga tashlanmoqda. Inson bir qator fanlarning tadqiqot ob’ekti ekanligini yig‘iq tarzda tasavvur etish uchun uni biosotsial va sotsiobiologik jihatdan o‘rganish maqsadga muvofiq. Ma’lumki, inson hayoti va faoliyatining operatsional (o‘quv, operatsiya, harakat, malaka) mexanizmi uning ontogenezida funksional mexanizmga o‘sib o‘tadi, binobarin, unda komillik belgisi shakllanadi, natijada u kamolot cho‘qqisining muayyan darajasiga erishadi.

XXI asrda ham odam individ, shaxs, sub’ekt, komil inson sifatida talqin qilinishda davom ettiriladi, lekin har bir tushuncha mohiyatida sifat o‘zgarishlari yuz berishi mumkin. Odamga individ sifatida tavsif berishda uning yosh davri, jinsiy va individual- tipologik xususiyatlariga asoslaniladi. Yosh davr sifatleri ontogenetik evolyusiyaga bosqichlarida izchil ravishda namoyon bo‘ladi va takomillashuv jarayonida o‘z ifodasini topadi, jinsiy dimorfizm xususiyati esa ularga mos tushadi. Individning individual-tipologik xususiyatiga konstitutsion (tana tuzilishi, bioximik individuallik) holatlar, simmetriya va assimetriya juft reseptorlari, effektorlari funksiyasi kiradi. Bu xususiyatlar va xossalari birlamchi hisoblanib, hujayra va molekulyar tuzilishning barcha darajalarida ishtirok etadi.

Yosh, jinsiy va individual tipologik xususiyatlar sensor, mnemik, verbal va mantiq psixofiziologik funksiyalari dinamikasi hamda organik - ehtiyojlar tuzilishini aniqlaydi. Individning bu xususiyatlarini ikkilamchi deb atab, ularning integratsiyasi temperamentida va tug‘ma mayllarda ifodalanilishini ta’kidlab o‘tish joiz. Yuqoridagi sifatlar rivojining muhim shakli ontogenetik evolyusiyadan iborat bo‘lib, ular filogenetik dasturga asoslanib hukm suradi. Yosh va individual o‘zgaruvchanlik

insoniyatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti ta'siri ostida har xil ko'rinishda namoyon bo'ladi. Individning dinamik xususiyatlariga shaxsning ijtimoiy sifatlari ta'sir etib, uning individual o'zgaruvchanligi omilini kuchaytiradi.

Insonni shaxs sifatida tavsiflashning muhim lahzasi uning dinamik xususiyatlari hisoblanib, jamiyatdagi mavqei (iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, mafkuraviy, ya'ni uning jamiyatda egallagan o'rni) orqali ifodalanadi. Mavqe negizida doimiy o'zaro aloqalar tizimi yotadi. Rolning ijtimoiy funksiyasi muayyan maqsadlarga va qadriyatlarga yo'nalganlik shaxsni faollashtiradi. Mavqe, rol, qadriyatga yo'nalganlik shaxs xususiyatlarining birlamchilarini tashkil etadi va uning tuzilishida asos bo'lib xizmat qiladi. Shaxsning ta'rifi xulq motivatsiyasi xususiyati va ijtimoiy fe'l-atvor tuzilishini belgilab, uning tarkibidan ikkilamchi alomatlar sifatida joy egallaydi. Shaxsning birlamchi va ikkilamchi sifatlarining o'zaro ta'sirini birlashtiruvchi yuksak samara tarzida inson xarakteri va mayllari yuzaga keladi.

Odamning maqsadga qaratilgan ijtimoiy foydali faoliyati jarayonida hayotiy deb ataladigan mexanizmlari va ongli faoliyatining funksional tizimi jarayonlari yuzaga keladi. Ana shular tufayli odam bilimlarni, ko'nikma va malakalarni, kishining sotsial tajribalarini o'zlashtiribgina qolmay, balki o'zining idroki, tafakkuri, hayoli, hissiyotlari va irodasini bir so'z bilan aytganda, voqelikka bo'lgan ongli munosabatini hamda o'z harakatlari va hulq-atvorining motivlarini tarkib toptiradi.

Shaxsning barcha xususiyatlari, munosabatlari va hatti-harakatlari shaxsning hayoti faoliyatida ma'lum rolni bajaruvchi va har biri murakkab qurilmadan iborat bo'lgan hamda shartli ravishda to'rtta o'zaro mustahkam boglangan funksional bosqichlarga birlashtiriladi:

Birinchisi - boshqaruv tizimi; Ikkinchisi - stimullashtirish tizimi; Uchinchisi – stabilizatsiyalash tizimi; To'rtinchisi - indikatsiyalash tizimi.

Shaxsning ana shu sotsial ahamiyatga ega bo'lgan barcha sifatlari ijtimoiy taraqqiyotning yuksak ongli faoliyatchisi sifatidagi uning xulq-atvori va xatti-harakatlarini belgilaydi.

Birinchi tizimining hosil bo'lishida analizatorlar o'rtasidagi doimiy tabiiy aloqani aks ettiruvchi filogenetik mexanizmlar katta ro'l o'ynaydi. Biroq, bu yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, ontogenez jarayonida filogenetik analizatorlar o'rtasidagi aloqa vaqtli aloqalar bilan organik jixatdan qo'shib keladilar. Bunda mazkur tizimning ichida perseptiv tizimiga o'tib ketadigan yuksak darajada integratsiyalangan ma'lum ichki sensor komplekslarni hosil qiladi. Bunday komplekslar qatoriga nutq, eshitish, ko'rish hamda sensomotor komplekslarni kiritish mumkin. Mana shu komplekslarning hammasi odamning hayot-faoliyati jarayonida o'zaro bir-biri bilan doimiy aloqaga kirishib, sensor-perseptiv uyushishning yagona funksional dinamik tizimini yaratadi. Insonning sensor- persiptiv jihatlari doimo takomillashib boradi.

Ikkinchi tizim barqaror psixik holatlarni o‘z ichiga oladi. Bu holatlar bolaning aniq maqsadni ko‘zlovchi va foydali faoliyatning ongli sub’ekti sifatida shakllana boshlagan ilmlarining dastlabki yillaridayoq rivojlana boshlaydi. Temperament, intellekt, bilim va munosabat ana shunday xususiyatlar jumlasiga kiradi.

Uchinchi tizim - shaxsni arbob sifatida stabillashishi tizimidir. Yo‘naltirilganlik, qobiliyat, mustaqillik va xarakter uning tarkibiy qismini tashkil etadi.

Yo‘naltirilganlik - shaxsning integral va generalizatsiya qilingan xususiyatidir. Integral — (lot. butun, tiklangan) - uzviy bog‘liqlik, butunlik, birlikdir.

Generalizatsiya (lot. umumiy, bosh) - shartli va shartsiz reflekslarning umumlashishi.

Yo‘naltirilganlik bilim, munosabatlarning hamda shaxsning xulq-atvori va xatti - harakatlarida ijtimoiy ahamiyat yetakchilik qilgan motivlarning bir butun ekanligida o‘z ifodasini topadi. Bu xususiyat odamning dunyoqarashida, qiziqishlarida va ma’naviy ehtiyojlarida va ma’naviyatida namoyon bo‘ladi.

Yo‘naltirilganlik tizimida g‘oyaviy e’tiqod katta ro‘l o‘ynaydi. G‘oyaviy e’tiqod - bu bilimning, o‘sha shaxsga xos bo‘lgan intellektual, emotsional va iroda sifatlarining sintezi, g‘oyalar va xatti - harakatlar bir butunligining negizidir.

To‘rtinchi tizim shunday xususiyatlar, munosabatlar va xatti-harakatlarni o‘z ichiga oladiki, ularda real shaxslarning ijtimoiy «o‘y fikrlari va his - tuyg‘ulari» aks ettiriladi. Ular bu shaxslarning siyosiy jihatdan ongli, ijtimoiy taraqqiyotning mas’ul arboblari sifatida xulq-atvorini belgilab beradi. Bunga gumanizm, kollektivizm, optipizm va mehnatsevarlik fazilatlar kiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, xulq-atvor va odatni shakllantirish shaxs tarbiyasining asosiy yo‘nalishi bo‘lib, u oila, maktab va jamiyat hamkorligida amalga oshiriladi. To‘g‘ri shakllangan ijobiy odatlar insonning butun hayotini belgilab beruvchi muhim omil hisoblanadi. Shuning uchun tarbiya jarayonida bu masalaga alohida e’tibor qaratish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2017.
2. Davletshin M.G‘. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. – Toshkent: TDPU, 2016.
3. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
4. Mavlonov A., To‘raqulov X. Pedagogika. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
5. Yuldasheva N. Bola va o‘smirlar psixologiyasi. – Toshkent, 2020.
6. Leontyev A.N. Faoliyat, ong va shaxs. – Moskva, 2005.
7. Rubinshteyn S.L. Umumiy psixologiya asoslari. – Moskva, 2002.